

Wij hebben evenmin een volledig overzicht van de streken en plaatsen waar die omstreeks honderdveertigduizend weggevoerden aan het werk zijn gezet. Blijkens een door Sijes gegeven tabel, welke gebaseerd is op enkele van de zeer schaarse Duitse documenten die terzake bewaard zijn gebleven¹, waren in maart '45 bijna zes-en-zestigduizend Nederlanders in Nederland ingeschakeld in de *Westwallbau* (zulks onder toezicht van bijna zes-en-twintighonderd Duitsers²), de meesten: ruim vijf-en-der-tigduizend, in de provincie Gelderland. Is dus de rest: ca. vier-en-zeventigduizend, naar Duitsland gezonden? Die schatting zal wel te hoog zijn. Immers: er waren vóór maart '45 in het oosten en noorden des lands veel weggevoerden uit de *Stellungbau* gedrost, zodat daar oorspronkelijk méér dan de in maart aanwezige bijna zes-en-zestigduizend arbeidskrachten terecht zijn gekomen.

Er is geen overzicht van de plaatsen waar de weggevoerden in Duitsland zijn tewerkgesteld. Sijes kon nagaan dat ruim twaalfduizend op 10 en 11 november gegrepen Rotterdammers in bijna 600 verschillende plaatsen in Duitsland belandden, velen evenwel in bepaalde concentraties: in het Rijnland en het Ruhrgebied, in Westfalen en Hannover, in de streek van Bremen en Hamburg, maar ook in centra als Stuttgart, München, Berlijn en Dresden.

★

Gaan wij nu de werk- en levensomstandigheden der weggevoerden beschrijven, dan willen wij onderscheid maken tussen de *Stellungbau* in Nederland en de arbeid in Duitsland. Daarbij merken wij allereerst op dat de werk- en levensomstandigheden voor sommigen van diegenen die in Duitsland terechtkwamen, in zoverre minder onaangenaam waren dan voor alle overigen dat zij redelijk normaal werk kregen en in gezinnen werden ondergebracht. Dit betrof evenwel slechts een relatief kleine groep, veruit de meesten werden gehuisvest in barakken of andere nogal primitieve onderkomens en kregen zwaar werk te verrichten. Die kleine groep werd betaald door de werkgever op de wijze die gebruikelijk was bij de talloze Nederlandse arbeiders die eerder tijdens de bezetting

¹ Sijes: *De arbeidsinzet*, p. 553. ² In een eerdere fase waren bij dat toezicht ook Landwachters betrokken alsmede de functionarissen van de NSB uit het westen des lands die in de tweede helft van september in Zwolle waren geconcentreerd.